

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ”**

СКУС ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 348.8 (477.46) «1793/1917»

**ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНФЕСІЙНИХ ОСЕРЕДКІВ НА УМАНЩИНІ
(1793–1917 рр.)**

07.00.01 – історія України

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Переяслав-Хмельницький – 2008

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент, **Кривошея Ігор Іванович**, докторант кафедри історії України Київського національного університету імені М.П.Драгоманова

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор **Борисенко Володимир Йосипович** завідувач кафедри історії України Київського національного університету імені М.П.Драгоманова

кандидат історичних наук, доцент

Тригуб Олександр Петрович докторант кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Захист відбудеться «12» грудня 2008р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 27.053.01 у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» Міністерства освіти і науки України за адресою: 08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30, ауд. 106.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» за адресою: (08401, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30)

Автореферат розіслано «11» листопада 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Глоба О.Ф.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасна Українська держава, ставши на шлях демократичного розвитку, рішуче засудила релігійну політику радянської влади і почала втілювати в життя цивілізаційні пріоритети, серед яких важливе місце займає право на свободу совісті та віросповідання. Для вивчення різноманітної документальної спадщини про релігійні організації України, науковцям створено широкі можливості. Це сприяло появі праць на релігійну тематику розширюють та поглиблюють українську історію. Разом з тим для історичної науки актуальним залишається наукове осмислення та висвітлення релігійної спадщини минулого, адже вона ще й досі відчутно впливає на політичні та релігійні процеси, що відбуваються в Україні.

Особливих зусиль потребує аналіз релігійних відносин, пов'язаних із інкорпорацією Правобережної України до складу Російської імперії. Для зміцнення своїх позицій царизм проводив в губерніях, повітах, містах і селах політику, яка зумовила трансформацію релігійних осередків. Релігія є явищем суспільним, отже, релігійні організації відчували на собі вплив процесів, що відбувалися в суспільно-політичному житті України, і відповідним чином реагували на них. Сучасна українська історична наука поки що не має чіткої концепції історії розвитку релігійних організацій в Україні. Звідси постає потреба звернутися до першоджерел і висвітлити процес виникнення та розвиток конфесій на рівні губерній, повітів та волостей і цим створити основу для широких загальноукраїнських наукових узагальнень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках науково-дослідної теми «Суспільні та етнонаціональні трансформації на території Східного Поділля у XVII–XX ст.», над якою працюють викладачі й співробітники кафедри історії України та науково-дослідної лабораторії «Історичне краєзнавство Уманщини» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертації полягає в ґрунтовному аналізі конфесійних осередків Уманського повіту впродовж кінця XVIII – початку XX ст. і передбачає вирішення таких завдань:

- проаналізувати стан наукового висвітлення теми та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- встановити етноконфесійну характеристику населення Уманщини в умовах інкорпорації Правобережної України російським царизмом;
- простежити становище православного, греко-католицького і католицького духовенства в зазначені роки;
- визначити особливості релігійної організації євреїв регіону;
- розкрити вплив політики царизму на зміни у конфесійній структурі населення повіту;

- висвітлити роль релігійних осередків у благодійницькій діяльності та розвитку освіти на Уманщині.

Об'єктом дослідження є конфесійні осередки Уманщини кінця XVIII – початку XX ст.

Предметом дослідження є трансформація релігійних осередків Уманського повіту в контексті релігійної політики царизму. Досліджується також процес виникнення та розвиток організацій хасидизму в регіоні. Предметом дослідження є також благодійницька та освітня діяльність конфесійних осередків.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Уманського повіту Київської губернії як складову Правобережної України. Уманський повіт був одним із густозаселених в губернії, виділявся наявністю багатьох релігійних організацій та чисельністю духовенства. На Уманщині зародилася релігійна течія євреїв – хасидизм. Сформоване традиційне переплетення українсько-польсько-єврейсько-російських стосунків у цьому регіоні може сприяти чіткішому розумінню етноконфесійної історії Правобережної України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1793 – 1917 рр. Нижня межа пов'язана з розподілом Речі Посполитої і інкорпорацією Правобережної України до складу Російської імперії. Верхня межа обумовлена Українською революцією 1917 року.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації стали принципи історизму, об'єктивності, системності, комплексності та плюралізму. При підготовці дисертації використовувалися порівняльно-історичний, статистичний, біографічний, логіко-аналітичний, проблемно-хронологічний методи. Сукупність цих принципів і методів дало змогу осмислити конфесійне життя у регіональному вимірі, відтворити характер конфесійних змін на Уманщині у визначені роки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в новітній українській історіографії на основі вперше введених у науковий обіг архівних джерел та опублікованої маловідомої літератури проведено комплексне дослідження розвитку конфесійних осередків на Уманщині у найменш вивчений період їх існування.

Встановлено етноконфесійну характеристику населення повіту в перші роки інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії. З'ясовано приналежність населення регіону до релігійних конфесій. Показано вплив соціальної та релігійної політики царизму на трансформацію греко-католицької церкви в регіоні. Розкрито роль Василянського монастиря в збереженні уніатської релігії та в поширенні освіти в регіоні.

У дисертації з'ясовано ставлення уніатських та православних священників Уманського повіту до польського повстання 1830 – 1831 рр.; розкрито організаційно-адміністративну структуру православної церкви на Уманщині, з'ясовано участь православних священників у організації та діяльності церковнопарафіяльних шкіл; висвітлено становище римо-католицької церкви на

Уманщині в умовах економічного утиску царської адміністрації.

З'ясовується політика царизму щодо релігійних поглядів євреїв. Вперше показано виникнення і поширення хасидизму на Уманщині в єврейському питанні. Прослідковано роль конфесій у благодійницькій діяльності серед населення.

Практичне значення одержаних результатів. Фактичний матеріал, положення та висновки дисертації можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії релігії в Україні, з історії Уманщини, при виданні підручників та викладанні курсів «Історія України», «Культурологія», «Краєзнавство», «Етнополітика» та ряду спецкурсів історико-релігійного спрямування.

Особистим внеском здобувача у розробку теми є дослідження та висвітлення конфесійного життя Уманського повіту Київської губернії наприкінці XVIII – початку XX ст.

Апробація результатів дисертації здійснювалася у формі доповідей на науково-практичних конференціях: II Міжнародній науково-теоретичній конференції «Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті» (Ніжин, 2004); XIV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 2005); Міжнародній науковій конференції «Архівні джерела у формуванні історичної пам'яті» (Херсон, 2006); XI Запорізьких єврейських читаннях (Запоріжжя, 2007); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Знаки питання в історії України: регіональний вимір української історії» (Ніжин, 2007); Перших краєзнавчих читаннях пам'яті Хрисанфа Ящуржинського «Міжконфесійна палітра Уманщини XVIII – XX століть» (Умань, 2007); Міжнародній науковій конференції «Польща – Україна: про минуле – заради майбутнього» (Умань, 2008); Міжнародній науковій конференції «Хасидизм: історія та сучасність» (Люблін, 2008) та інших.

Основні положення дисертації використовувалися автором при підготовці та викладанні навчальних курсів в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Дисертація обговорювалась на засіданнях кафедри історії України цього ж навчального закладу.

Публікації. Результати досліджень викладено у 11 наукових публікаціях, з яких шість є фаховими, загальним обсягом 4,8 друк. арк.

Структура дисертації зумовлена його метою та завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг дисертації 255 с., основний текст складає 188 с., список використаних джерел та літератури (400 позицій) становить 36 с. Додатки (12 таблиць) – 31 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність, наукову новизну дослідження, визначено його територіальні та хронологічні межі, об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, практичне

значення роботи.

Перший розділ – **«Історіографія, джерельна база та методологічні засади дослідження»** – присвячено аналізу літератури і джерел за темою дисертації, визначено принципи та методи, які застосовувалися в процесі дослідження.

Відбір праць для аналізу проводився автором із урахуванням тематичної спрямованості дисертаційного дослідження. У історіографії з теми дослідження умовно можна виділити три основних етапи: XIX ст. – початок XX ст.; початок XX ст. – друга половина 1980-х рр.; кінець 1980-х рр. – до сьогодення. При визначенні етапів враховано ідеологічні чинники, використано документальні джерела, враховано регіональні аспекти дослідження історії релігійного життя, акценти дослідників при висвітленні релігійних конфесій.

У дореволюційній історіографії релігійне життя на Правобережній Україні подавалося у імперському контексті як «торжество православ'я» над іншими релігіями. Таку оцінку дають переважно російські автори. Виявлено, що в XIX ст. з санкції царської влади було опубліковано ряд праць з історії православної церкви, оформлених у вигляді так званих історико-статистичних оглядів єпархій. Їх авторами були вищі ієрархи православної церкви, а видані праці ґрунтувалися на фактичних матеріалах і суб'єктивних оцінках. Однак у цих виданнях відсутні узагальнення, інформація про інші релігійні конфесії, не показано трансформацію православної релігії.

Бібліографічні та хронологічні матеріали з історії церковного життя Уманщини розміщалися в журналі «Киевская старина» та збірнику «Труды Киевской духовной академии». У церковній періодиці опубліковано серію краєзнавчих статей, автори яких зокрема Ф. Терновський¹, О. Левицький² та інші, доводили самотність церковного устрою українського православ'я, але описово та суб'єктивно висвітлювали релігійне життя в регіоні.

Відомості про релігійну палітру Уманського повіту з'являлись окремими виданнями: довідкове видання І. Фундуклея³ та робота І. Чистовича⁴. Помітну дослідницьку роботу здійснив Л. Похилевич⁵, подавши в 1864 р. інформацію про церкви Київської губернії, їх назви, посвяти, час побудови, належну їм землю тощо.

¹ Терновский Ф. Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии, на основании документов синодального архива // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца / под ред. В.С. Иконникова. – Кн.1. – К., 1879. – С.181 – 229.

² Левицкий О. Основные черты внутреннего строя Западнорусской церкви в 16 – 17 вв. / О. Левицкий // Киевская старина. – 1884. – №8. – С.627 – 654.

³ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным Советником, Сенатором Иваном Фудуклеем. – Ч.1. – СПб., 1852. – 285 с. (Бібліотека української краєзнавчої класики); Фундуклей Иван. Огляд Києва відносно старожитностей. [Репринтне відтворення видання 1847 року] / Иван Фундуклей. – К., 1996.

⁴ Чистович И. Очерк истории западнорусской церкви / Иларион Чистович. – СПб., 1882 – 1884. – Т. 1 – 2; Чистович И. Пятидесятилетие (1839-1889) воссоединения с православною церковью западнорусских униатов /И. Чистович. – Обзор 1889 г. – Б.м.; б.г.

⁵ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Лаврентий Иванович Похилевич [собрал]. – К. : Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – 763 с. — (Бібліотека української краєзнавчої класики).

Наприкінці XIX – початку XX ст. окремі дослідники стали зосереджуватися на історії єврейського народу. І. Галант присвятив кілька статей «смузі єврейської осілості»¹. С. Дубнов у кінці XIX ст. визначив періодизацію історії єврейського народу в Російській імперії та подав матеріали про становище євреїв у Київській губернії².

У другій половині XIX ст. першим, хто звернув увагу на історичну долю римо-католицької церкви та її діячів на Правобережній Україні були відомі історики М. Костомаров і В. Антонович³, а їх роботи присвячені відносинам, що склалися між римо-католицьким кліром і українським населенням в умовах інкорпорації Правобережної України Російською імперією.

У 1920 – 30-х рр. історія релігії XIX ст. розроблялася радянськими істориками поверхово, основна увага зверталася на її консерватизм та ієрархічність, зв'язок офіційної церкви з царизмом. Дослідження носили явно антирелігійне спрямування. В наступні роки під гаслом атеїстичної пропаганди дослідники були позбавлені можливостей вивчати першоджерела і об'єктивно висвітлювати історію різних релігійних осередків України.

Накопичення фактологічного матеріалу про історію конфесій на Правобережній Україні відбулося лише у другій половині 50-х рр. XX ст. Дослідження проводилися повільно і розглядалися з позиції класової боротьби, у руслі критики церкви, яку радянські історики називали антинародною⁴, автори не розглядали особливостей церковного життя в регіонах України, російське та українське православ'я ототожнювали⁵.

У 60-х роках XX ст. з'явилися дослідження П. Зайончковського про історію євреїв, в яких на фоні загального аналізу політичної ситуації в Україні, що склалася на початку 1880-х рр., розглядалася політика царизму стосовно євреїв. В загальному підході автор звернувся і до релігійної організації євреїв⁶.

Радянська історіографія римо-католицьку церкву на Правобережній Україні висвітлювала також з атеїстичних позицій. При цьому замовчувалася її благодійницька та освітянська роль⁷.

¹ Галант И.В. Черта еврейской оседлости / И.В. Галант. – К., 1910; Його ж. К истории поселения евреев в Польше, Руси и в Подолии в частности / И.В. Галант. – СПб., 1897.

² Дубнов С.М. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества / С.М. Дубнов // Восход. – 1891. – №4 – 9. – С.43 – 57; Його же. Какая самоэмансипация нужна евреям? / С. Дубнов // Восход. – 1883. – №5 – 6. – С.241 – 242; Його же. Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции / С.М. Дубнов. – М. – П. : Издательство Л. Д.Френкель, 1923. – 146 с.

³ Костомаров М.И. Последние годы Речи Посполитой: в 2 т. / М. И. Костомаров. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1886; Антонович В.Б. Очерк состояния Православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII и до конца XVIII столетия / Володимир Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1995.

⁴ Путинцев Ф. Контрреволюционная роль духовенства в революции 1905 – 1907 гг. // Религия и церковь в истории России (советские историки о православной церкви в России). / Общ. ред. и предисл. А.М. Сахарова. Сост. и автор примечания Е.Ф. Грекулов / Ф. Путинцев. – М., 1973. – С.216-223.; Алексеев А. Атеистическое воспитание учащихся на уроках истории СССР / А. Алексеев. – К., 1980.

⁵ Зыбковец В. Национализация монастырских имуществ в Советской России (1917 – 1921) / В. Зыбковец. – М., 1975.

⁶ Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870 – 1880-х годов / П. А. Зайончковский. – М. : Издательство МГУ, 1964. – 510 с.

⁷ Ковальчук Я. Ксьондзи на Україні / Я. Ковальчук. – К., 1930; Кандидов Б.П. Церковь и 1905 год / Б.П. Кандидов. – М., 1930.

Окремі напрями суспільно-економічної та політичної діяльності римо-католицької церкви в Україні знайшли своє відображення у працях Г.І. Марахова,¹ Л.В. Баженова². Характеризуючи маніфестації 1860 – 1863 рр., Г. Марахов вважає, що головною формою протистояння були релігійно-патріотичні вимоги. Він не просто називає число релігійних акцій протесту і описує окремі з них, а звертає увагу на події, що охопили Волинь та Київщину. Л.В. Баженов у кандидатській дисертації «Повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні» розкриває релігійні причини та хід боротьби поляків Правобережжя з російським самодержавством і відзначає, що римо-католицька церква взяла активну участь у створенні нелегальних польських товариств, а ксьондзи були духовними наставниками цих осередків та загонів повстанців.

З набуттям Україною незалежності та усуненням ідеологічних штампів ситуація з вивченням історії конфесійного життя змінюється на позитивне. З'являється праця О.П. Крижанівського, присвячена економічно-господарському становищу православної церкви на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст.³ Вийшла багатотомна «Історія церкви та релігійної думки в Україні», у якій авторським колективом охарактеризовано діяльність різних конфесій в Україні⁴. Візитаційні описи костьолів та монастирів римо-католицької церкви, а також секуляризаційну реформу 1841 – 1842 рр. розглянув А.Л. Зінченко⁵, аналіз церковного середовища України другої половини XIX – початку XX ст. проведено Г.М. Надтокою⁶. У 10-ти томній енциклопедії «Історія релігії в Україні»⁷ розглянуто релігійну ситуацію на українських землях. Я.С. Хонігсман та А.Я. Найман, розкриваючи історію євреїв в Україні, звернулися до причин перегляду російської урядової політики в єврейському питанні⁸. В працях, які з'явилися в умовах незалежності нашої держави, подано історію різних конфесій, але насамперед православ'я. Однак історія конфесій Уманщини висвітлюється лише побіжно.

¹ Марахов Г.І. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине / Г.І. Марахов. – К., 1967; Його ж. Социально-политическая борьба на Украине 20 – 40-е года XIX века / Г. И. Марахов. – К. : Вища школа; Изд-во при Киев. Ун-те., 1979. – 151 с.; Його ж. Социально-политическая борьба на Украине 50 – 60-е годы XIX века / Г. И. Марахов. – К. : Вища школа; Изд-во при Киев. Ун-те., 1981. – 159 с.

² Баженов Л. В. Восстание 1830 – 1831 годов на Правобережной Украине: дисс... канд. ист. наук : 07.00.01 /Л. В. Баженов. – К., 1973.– 186 с.

³ Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. / Олег Прокопович Крижанівський. – К., 1991. – 116 с.

⁴ Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. : Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів / Олег Прокопович Крижанівський, Сергій Миколайович Плохій. — К. : Либідь, 1994. – Кн. 3 : Кінець XVI - середина XIX століття. — 335с.

⁵ Зінченко А.Л. Акти візитації монастирів і костьолів XVIII – першої половини XIX століття, як історичне джерело / А. Л. Зінченко. // Подільська старовина. Збірник наукових праць. / Відп. ред. В.А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С.205 – 211; Його ж. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи / А.Л. Зинченко // Исторические записки / Гл. ред. А.Н. Самсонов/. – М.: Наука, 1985. – №112. – С.98 – 125; Його ж. Церковне землеволодіння в політиці царизму наприкінці XVIII – перша половина XIX ст. / А.Л. Зінченко. – К., 1994. – 177 с.

⁶ Надтока Г. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект / Геннадій Михайлович Надтока. – К. : Знання, 1998. — 270 с.

⁷ Історія релігії в Україні: У 10 т. / НАН України; Інститут філософії ім. Г.Сковороди. Відділення релігієзнавства / А. Колодний (ред.) – К. : Український Центр духовної культури, 1996.

⁸ Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины: (Краткий очерк истории) / Украинско – финский ин-т менеджмента и бизнеса; Международный соломонов ун-т / Ф.Я. Горовский (ред.). — К., 1993. — 176 с.

Дослідження з історії конфесійних осередків на Правобережній Україні знайшли відображення в працях В.С. Перерви, П.Я. Слободянюка, О.П. Тригуба, Н.Г. Стоколос, С.В. Таранця, І.Я. Скочиляса, І.І. Лимана, Е.О. Зваричука, Ю. Білоусова¹ та інших авторів. Їх доробки дають можливість визначити характер та особливості конфесійного життя Уманщини. На високу оцінку заслуговує праця І. Скочиляса з дослідження генеральної візитаційної документації Київської унійної митрополії XVII – XVIII століть. Автор розглядає Львівсько – Галицько – Кам'янецьку єпархію, до якої належало Уманське намісництво². Фундаментальністю вирізняється дослідження Н.Г. Стоколос «Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.)». Автор проаналізувала низку православних і католицьких російськомовних, польськомовних та україномовних періодичних видань XIX – першої половини XX ст., а релігієзнавчі й історичні праці церковних і світських зарубіжних авторів. Наводиться доказова база щодо ліквідації царизмом уніатської церкви на Правобережжі. Як зазначає дослідниця, «використовуючи сентенції про «неподільність російського народу», «історичну спільність великоросів і малоросів», якій начебто загрожує «златинізоване» і «спольщене» уніатство, російська імперська влада і самодержавне православ'я в 1793 – 1795 рр. провадило на Правобережній Україні насильницьку ліквідацію Уніатської церкви»³.

У працях Т.В. Кузнець, яка вивчає особливості релігійного життя Уманщини, показано роль православних священників у культурному житті регіону на початку XX ст. Дослідниця вперше

¹ Перерва В.С. Православне Надросся у XIX столітті. – [1.вид.] / В.С. Перерва. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2004. – 256 с.: іл.; Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання / П. Я. Слободянюк – Хмельницький, 2005. – 409 с.; Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775 – 1918): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». Миколаївська філія / Тригуб Олександр Петрович. – Миколаїв, 2000. – 242 с.; Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / НАН України; Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С.Сковороди; Рівненський ін-т слов'янознавства Київського слав'янського ун-ту. / Н. Г. Стоколос – Рівне: РІС КСУ-ППФ «Ліста-М», 2003. – 480 с.; Таранець С.В. Старообрядчество г. Киева и Киевской губернии / С.В. Таранець. – К., 2004. – 352 с.; Скочиляс Ігор. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII-XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія / Інститут історії Церкви Українського Католицького ун-ту; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Львівське відділення / І. Скочиляс. — Л. : Видавництво Українського католицького університету, 2004. — Бібліогр.: с. 479 – 511. – Т. 2 : Протоколи генеральних візитацій. — ссвіі + 512с. : іл.; Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861) / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Запорізьке відділення ; Бердянський держ. педагогічний ун-т ; Запорізьке наукове товариство ім. Я.Новицького ; Східний ін-т українознавства ім. Ковальських. Запорізька філія / І.І. Лиман. — Запоріжжя : РА "Тандем-У", 2004. — 400с.; Зваричук Е.О. Римо-Католицька церква на Поділлі напередодні повстання 1863 року / Е. О. Зваричук // Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000 – С.162 – 167; Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис / Ю. Білоусов. – Житомир, 2000. – 314 с.: іл.

² Скочиляс Ігор. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII-XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія / Інститут історії Церкви Українського Католицького ун-ту; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Львівське відділення / І. Скочиляс. — Л. : Видавництво Українського католицького університету, 2004. – Т. 2 : Протоколи генеральних візитацій. – С.9 – 10, 27 – 28.

³ Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / НАН України; Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С.Сковороди; Рівненський ін-т слов'янознавства Київського слав'янського ун-ту. / Надія Георгіївна Стоколос – Рівне: РІС КСУ-ППФ «Ліста-М», 2003. – С.391.

проаналізувала матеріали двох ревізій православного кліру Уманщини, ввела до наукового обігу статистичні матеріали, які до цього не аналізувалися¹.

Становище конфесійних осередків Уманщини в XVIII – на початку XX ст. в загальних рисах відображено на сторінках колективної праці «Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX ст.)»², в публікаціях В. Чорномиза³, І.І. Кривошеї та В.В. Кривошеї⁴. Однак конфесійне життя Уманщини розглядається побіжно, не охоплює всі найбільш поширені релігійні осередки, а викладений матеріал не дає змоги прослідкувати наслідки трансформаційних перетворень.

Таким чином, історіографія релігії охоплює праці досить різні за своїм науковим рівнем, достовірністю наведеної в них інформації і засвідчує, що комплексне дослідження конфесійних осередків Уманщини у регіональному контексті не проводилося. Поза увагою дослідників залишилося соціально-економічне становище духовенства різних конфесій та особливості релігії єврейського населення. Залишаються не з'ясованими основні напрями діяльності релігійних осередків у розвитку освіти та благодійницькій діяльності. Не показано роль Уманського Василянського монастиря в поширенні освіти серед населення.

Подана до захисту дисертація забезпечена джерельною базою дослідження, що представлена архівними та друкowanymi матеріалами, які є різноманітними за своїм характером, походженням, змістом. При підготовці дисертації використано документацію *центральных урядових установ*: царські укази, циркуляри Міністерства внутрішніх справ, розпорядження Святійшого Синоду⁵, вміщених в Повному зібранні законів Російської імперії⁶; *місцевих органів влади*: циркуляри і розпорядження Київського генерал-губернатора, єпископату Київської єпархії та її консисторії; *звітну документацію* Київського генерал-губернатора, благочинних організацій Уманського повіту тощо.

Проаналізовано і використано також матеріали відомостей Київської єпархії та «Пам'ятних книг Київської губернії». Вміщені статистичні матеріали дають найбільш повну інформацію про етноконфесійні зміни населення Уманщини. Аналіз та обробка статистичних матеріалів надали

¹ Кузнець Т. В. Священники Уманщини в історії та культурі України початку XX століття / Т. В. Кузнець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. [Вип.8. Серія: Історія] : Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2004. – С.254 – 260; Її ж Православний клір Уманщини в середині XIX ст. / Т. В. Кузнець //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. [Вип.9. Серія: Історія] : Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2005. – С.45 – 51. Її ж. Православне духовенство Уманського повіту за матеріалами «Киевских Епархиальных Ведомостей» / Т. Кузнець // Київська старовина, 2004. – №1. – С.135 – 149.

² Нарис історії Уманщини: (з найдавніших часів до 60-х років XX століття) / [Монке Станіслав Юрійович, Петренко Анатолій Іванович, Кузнець Тетяна Володимирівна, Карасевич Анатолій Олександрович, Кривошея Володимир Володимирович]. - К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2001. - 266с. : іл.

³ Чорномиз В. Еврейская жизнь в Умани / Владимир Чорномиз. — Умань, 2002. — 46с. : ил. — В вых. данных- место издания: Одесса; Його ж. Еврейское наследие Умани / Владимир Чорномиз. — Умань, 2002. — 42с. : ил. — В вых. данных- место издания: Одесса.

⁴ Кривошея І. І., Кривошея В. В., Близнюк І. І. Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / Ігор Кривошея, Володимир Кривошея, Ігор Близнюк. – К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. – 81 с.

⁵ Устав духовных консисторий. – СПб.: Синодальная типография, 1883. – 200 с.

⁶ Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2-е. – СПб., 1864. – 880 с.

також змогу простежити динаміку розвитку конфесій в регіоні.

Проаналізовано часопис православної церкви «Киевские епархиальные ведомости», в якому друкувалася значна кількість публіцистичного матеріалу, висвітлювалося становище православ'я та інших конфесій регіону.

Аналізувалися матеріали довідкового характеру: календарі, адрес-календарі, пам'ятні книжки, довідкові книги, путівники, в яких подано матеріали з історії етноконфесій Уманського повіту другої половини XIX – початку XX ст.

Джерельна база дисертації складається також з документів, що зберігаються в архівних установах, та опублікованих у збірниках і періодичних виданнях. Автором вивчено та використано матеріали 18 фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України), Інституту рукопису НБУ імені В. Вернадського (ІР НБУ), Державного архіву Київської області (ДАКО) та Уманського краєзнавчого музею (УКМ).

Значний для дослідження документальний матеріал міститься у фондах ЦДІАК України: «Київська Духовна консисторія» (ф. 127), «Київське губернське жандармське управління» (ф. 247), «Канцелярія Київського, Волинського, Подільського генерал-губернатора» (ф. 442), «Канцелярія Київського військового губернатора» (ф. 533), «Звенигородсько-Уманський римо-католицький деканат 1782 – 1909 рр.» (ф. 1043), «Букський равинат, м.Буки Уманського повіту» (1089), «Уманський равинат» (ф. 1165), «Уманський монастир» (ф. 2081), «Колекція документів Волинського музею 1400 – 1932 рр.» (ф. 2227) тощо; ДАКО – «Київське губернське правління» (ф. 1), «Канцелярія Київського губернатора» (ф. 2), «Київська губернська будівельна і дорожня комісія» (ф. 44), «Київський губернський статистичний комітет, 1835 – 1919 рр.» (ф. 804), «Уманське повітове правління» (ф. 1339), «Тальнівське повітове правління» (ф. 1009); ІР НБУ – «Уманська колекція» (ф. XXIV), «Збірка Новицького» (ф. II). В Уманському краєзнавчому музеї вивчено матеріали дослідника Я.М. Кочережка¹.

Друковані і рукописні матеріали, архівні, музейні і бібліотечні зібрання та вивчені джерела, хоча і є розпорошеними, в цілому являють собою комплекс, який є репрезентативною базою для дослідження трансформацій конфесійного життя на Уманщині в контексті політики центральної російської влади.

У другому розділі – **«Етноконфесійна характеристика населення Уманщини»** - показано, що в Уманському повіті в кінці XVIII ст. співіснували різні релігійні конфесії: православ'я, уніатство, католицизм та іудаїзм, які здійснювали духовний вплив на міське та сільське населення.

На початку XIX ст. в Умані нараховувалося 29985 жителів, серед них: православних – 7325, католиків – 1028, іудеїв – 21560, лютеранів – 39, магометанів – 18, розкольників – 10, караїмів – 5.

¹ Кочережко Я. М. Опис Уманських церков і монастирів / Я. М. Кочережко. – Умань, 1977. – 42 с. [Рукопис]. (Зберігається у фондах Уманського краєзнавчого музею. НВФ – 349).

Конфесійні осередки мали свої молитовні будинки в місті Умані, містечках Соколівка, Буки, Торговиця, Дубова, а в селах відправляли службу у 146 православних та 5 католицьких церквах; 615 єврейських дворів сповідували переважно іудаїзм.

У другій половині XIX ст. в повіті найчисельнішими були представники православ'я, далі – іудеї і католики, почали з'являтися розкольники та штундисти. У місті Умані найбільш численною конфесією була іудейська, потім православна і католицька. Єврейський етнос проживав переважно в місті. Це обумовлено тим, що євреям для проживання була виділена смуга осілости, до якої було включено і містечка Уманського повіту.

Співвідношення віруючих Уманського повіту впродовж 1855 – 1914 рр. зазнали змін. У ці роки відбувся значний природний приріст населення регіону, пов'язаний з розвитком економіки та торгівлі. Кількість іудеїв зросла до 15 тис., православних – до 17 тис., католики зменшились на 0,47%. Чисельність конфесій у ці роки майже не змінювалася, окрім появи віруючих, що представляли сектантський напрямок християнства. В місті Умані зросла кількість православних до 13 тис., католиків – на 800 осіб, а іудеїв - на 20 тис.

У 1900 р. в Уманському повіті проживало 321126 осіб, в їх числі: православних – 277424, іудеїв – 40972, католиків – 2393, лютеранів – 152, розкольників – 137, магометан – 24, інших віросповідань – 24. До 1917 р. процентному відношенні етноконфесійна характеристика населення повіту практично залишалася без змін.

Третій розділ – **«Міжконфесійні трансформації християнства на Уманщині»** - присвячено аналізу трансформації греко-католицької церкви у православні осередки.

Уніатські парафії на Уманщині, як свідчать джерела, з'являлися у першій половині XVIII ст., вже у 1726 р., за результатами генеральних Візитацій, зафіксовано 22 уніатські церкви, у 1741 р. – 28, 1748 р. – 56.

З 50-х років XVIII ст. уніати захоплюють православні храми трьома основними шляхами: православні храми розбиралися «за давністю», а новозбудовані висвячувались як греко-католицькі; православні священики залишали приходи, а на звільнене місце призначались уніатські парохі; православний священик витіснявся через економічні утиски або ж висвячувався в уніатського.

Народно-визвольне повстання 1768 – 1769 рр. суттєво вплинуло на становище уніатства в регіоні, оскільки визвольний рух супроводжувався масовим поверненням уніатів до православної церкви. Вже в ці роки 78 парафій Уманської волості були повернуті до православної Переяславської єпархії.

У 1775 – 1780-х рр. відбувається повторне захоплення православних парафій греко-католиками. Непокірних православних священиків карали сплатою чиншів, конфіскацією майна та іншими економічними утисками. В 1768 – 1793 роки греко-католицька церква на Уманщині зберігала свої

панівні позиції, незважаючи на посилене втручання російського царизму у справи Речі Посполитої, зокрема у її релігійну політику.

6 вересня 1795 року Катерина II затвердила указ про скасування всіх уніатських єпархій на Україні, в результаті греко-католицькі осередки під тиском царизму стали трансформуватися у православні. Вже в 1796 році в Уманському повіті діяли 147 православних церков і не було жодної греко-католицької.

За правління Павла I у становищі греко-католиків відбуваються зміни. В 1798 році всі греко-католицькі парафії Правобережної України увійшли до складу відновленої Луцької уніатської єпархії, а Уманський повіт увійшов до складу Уманського деканату. До 30-х років XIX ст. продовжував функціонувати Василіанський уніатський монастир. В умовах повернення парафій у православ'я монастир залишався не тільки провідником ідей уніатської церкви в регіоні, а й місцем взаємодії української та польської культури, католицької і православної віри. У 1832 р. російський уряд ліквідував василіанський орден, а 5 березня 1834 р. і монастир в Умані.

Станом на 16 березня 1838 р. в Уманському повіті діяло 7 уніатських церков, які вже через рік на основі рішень Полоцького Собору перестали функціонувати. Таким чином, позиції греко-католицької церкви в Уманському повіті виявились неміцними, вона не мала широкої і надійної опори в суспільстві і саме тому під впливом політики царизму порівняно безболісно зійшла з орбіти церковного життя регіону.

У розділі дисертації проаналізовано процес становлення структур російської православної церкви в регіоні та її складових – єпархій, вікаріату, благочиній.

Розглянуто створене в 1793 р. «місійне товариство», яке проводило акцію «возз'єднання» уніатів із православною церквою; в квітні 1794 р. видано Іменний Указ про ліквідацію будь-яких перешкод для навернення уніатів до православної грецької церкви. Цей указ став сильним поштовхом до об'єднання грецької та греко-католицької церков. Саме на цей період припадає найбільша кількість переходів уніатського духовенства та парафій Уманщини до православ'я.

У 1795 – 1796 рр. відбувається «друга хвиля» переходу парафій Уманщини до православ'я. Під економічним утиском влади, не маючи засобів для існування, уніатські священики змушені були залишати парафію і виїздити із сіл. «Оправославлення» на Уманщині проходило також завдяки добровільному переходу уніатських священиків до православної церкви. Мало місце переосвячення храму на вимогу парафіян з одночасним відправленням священика і добровільна згода священиків та парафіян перейти у лоно РПЦ.

У церковно-адміністративному відношенні православні церкви Уманщини належали до відомства Переяславсько-Бориспільського єпископа, а в 1785 р. були приєднані до Київської митрополії.

До утворення в 1874 р. Уманського вікаріату церквами регіону управляли безпосередньо Київські митрополити через систему духовного правління - благочиння. У 1799 році Уманський повіт було поділено на 10 благочиній, до яких входило 142 церкви. З часом склад благочинницьких округів неодноразово змінювався. У другій половині XIX ст. створено 7 благочинницьких округів із 145 церквами, які у 1874 р. були об'єднані в Уманське вікаріатство; у 1883 р. реорганізовано в 5 округів, 1904 р. – знову створено 7, які проіснували до 1917 р. Отже, упродовж XIX – початку XX ст. організаційна структура православ'я видозмінювалась, але основа церковної організації залишалася незмінною.

У дисертації подано характеристика православного духовенства та священницьких родин Уманщини, їх матеріальне становище, освіта та головні напрямки діяльності поза відправою служб та потреб. З кінця XVIII ст. поступово змінюється соціальне становище духовенства, цілою серією царських указів розширювалися їх права та привілеї.

У XIX ст. на Уманщині починають формуватися священницькі династії. В ряді містечок та сіл парафія перебувала під впливом однієї родини. В їх числі родини Базилевичів, Язвинських, Сливницьких тощо. Авторитетом та впливом користувалися родини священників Ящуржинських, Олтаржевських, Гримальських, які служили не тільки церкві, а й своєю освітянською діяльністю, науковими доробками підносили духовний авторитет еліти.

Одним із напрямків діяльності духовенства була організація освіти дітей різних верств населення через систему церковнопарафіяльних шкіл. В Уманському повіті такі школи з'явилися у 1858 році в с. Тальянки та містечку Торговиці. Багато церковнопарафіяльних шкіл було відкрито у 1860 – 1861 рр., їх загальна кількість в повіті стала 104, а навчалось в них 1805 учнів. Початкові школи підпорядковувалися Уманському повітовому відділенню Київської єпархіальної ради. У 1902 – 1903 н.р. в повіті функціонувало 174 школи (151 церковнопарафіяльна та 23 школи грамоти). В середині 1917 р., в умовах діяльності Центральної Ради, усі церковні школи були передані у відомство Міністерства Народної Освіти УНР.

Православне духовенство Уманщини зосереджувалося на боротьбі з сектантством та іновірством, витісняючи їх з сіл та містечок, співпрацюючи в цьому з жандармським управлінням. У першій половині XIX ст. основним напрямком місіонерської діяльності православних священників була боротьба з уніатством та покатоличенням.

У другій половині XIX ст. слабшав зв'язок між духовенством і парафіянами відповідно відкривалася можливість поширення різних релігійних сект. В містечках та селах повіту стали поширюватися секти баптистів, адвентистів, іоаннітів, але найбільшою та найвпливовішою сектою були штундисти. У 1888 р. їх (разом з розкольниками) вже налічувалося 166 осіб, а в 1914 р. до секти входило 1064 віруючих. До боротьби зі штундизмом царське самодержавство залучило єпархіальне керівництво православної церкви, а поліція на вимогу Святійшого Синоду

арештовувала найбільш активних сектантів. Православних священиків зобов'язували наглядати за релігійними сектами та збирати відомості про них.

Напередодні приєднання Правобережної України до складу Російської імперії римо-католицьке духовенство було активною силою, яка суттєво впливала на економічне, суспільне та духовне життя регіону. Саме тому, з переходом Правобережжя під владу Росії, дії царського уряду були спрямовані на знищення цієї церкви. У 1798 р. влада припинила діяльність Київської католицької єпархії, а на її місці було створено дві нові структури – Київський архідеканат (переходив до Могильовської архієпархії) та Луцько-Житомирську єпархію.

Протягом першої половини XIX ст. римо-католицька церква на Уманщині зазнавала усіляких утисків з боку російського уряду. Особливо посилювалося переслідування священиків цієї церкви після польського повстання 1830 – 1831 рр. Влада закрила 202 монастирі в Луцько-Житомирській єпархії та Київському архідеканаті. У результаті такої акції кількість духовенства римо-католицької церкви суттєво зменшилася, і в 1836 р. у Богуславсько-Умансько-Таращанському деканаті нараховувалося лише 14 священнослужителів.

Разом з тим встановлено, що більша частина поміщиків Правобережної України були поляками, які сповідували католицизм і надавали фінансову підтримку римо-католицькому духовенству. Під впливом таких обставин царський уряд став діяти більш обережно й у квітні 1857 р. видав указ, який зобов'язував місцеві власті не закривати костьоли, а без розголосу передавати їх православному духовенству, а монахів переводити в інші штатні монастирі і виплачувати їм пенсію. В результаті греко-католицька церква згортає свою діяльність. У свою чергу, римо-католицька церква на Уманщині була поставлена російським урядом у повну економічну залежність від держави і остаточно втратила свою адміністративну незалежність. Про це свідчить той факт, що Уманський деканат нараховував усього 7 парафій. На початку XX ст. на території краю діяв лише один парафіяльний костюл в місті Умані, а в населених пунктах повіту – кілька каплиць.

У четвертому розділі – **«Організація конфесійного життя євреїв Уманщини»** – розкриваються особливості релігійного життя єврейського населення, виникнення хасидизму, ставлення царської влади до вірування євреїв.

Правобережна Україна через історико-етнографічні обставини стала одним з найбільших центрів зосередження євреїв. Уманщина характеризувалася найбільшою концентрацією євреїв, які проживали в Київській губернії. На початку XIX ст. в Уманському повіті євреї складали 12,7%, а в місті Умані єврейська людність становила 72% всього населення.

У релігійному відношенні Уманський повіт був поділений на два рабинати: Уманський і Букський. Вже на початку XIX ст. синагоги діяли в Умані, Буках, Тальному й Іваньках. Найбільшими були єврейські громади в містечках Буки, Покотилово, Тальне, Іваньки, Ладжінка,

Торговиця, Дубова, Антонівка. У містечку Ладижинці, за переписом населення 1897 р., з 3722 жителів 1173 становили євреї.

Одним із напрямків політики російського самодержавства було навернення євреїв до православ'я. Через православну віру царизм намагався підірвати коріння іудейства, розмити усталені єврейські традиції, внести розкол у єврейські громади, поглинути їх у слов'янське середовище. Ефективними засобами асиміляції євреїв стало вихрещення їх у православ'я, всіляке стимулювання цього політизованого процесу. Вихрещення євреїв відбувалося у найбільших православних храмах, за участю найавторитетніших православних священників. Вихрещення давало євреєві більше моральних, аніж матеріальних стимулів, які певним чином знищували соціальний дискомфорт оточуючого християнського середовища. Вихрещений єврей значно змінював звичаї, втрачав етнокультурну самобутність, частково або й повністю асимілювався.

Значна частина євреїв виявляла бажання прийняти римо-католицьку віру, але офіційна влада робила усе можливе, аби особи іудейського віросповідання переходили до православ'я. За перехід від іудейської віри до християнської казначейство навіть передбачало грошову винагороду.

Всередині XVIII ст. на Правобережній Україні виникла течія іудаїзму – хасидизм, засновником якого став виходець з Поділля Ізраїль Бешт. Одним із найвідоміших послідовників руху хасидів став правнук Бешта по материнській лінії ребе Нахман. Цадик Нахман був учителем брацлавської гілки хасидів. Він два роки проживав в Умані, де й помер у 1810 р. Його могила швидко перетворилася на місце паломництва хасидів, які стали приїжджати на його могилу на свято «Рош-а-Шан» (Єврейський Новий рік) . Царська влада хасидські громади сприймала як «шкідливе вчення» і постійно їх переслідувала. Для цього влаштовувалися обшуки в єврейських сім'ях, вилучалася релігійна література тощо.

Центрами релігійного виховання й освіти були єврейські синагоги і молитовні школи. Майже всі єврейські діти навчалися у так званих хедерах і Талмуд-Торах (молитовних школах). Перша школа для єврейських дітей в Умані була відкрита 1822 р. за клопотанням відомого письменника Гурвича (Гурвіца) Бернарда, уродженця Уманщини.

У другій половині XIX ст. в Умані функціонувало 4 єврейських молитовних будинки та 11 молитовних шкіл, а в містечках та селах повіту – 3 молитовних будинки і 13 молитовних шкіл. Кількість учнів та слухачів не обмежувалася. Навчання у початкових школах (хедерах) вважалося обов'язковим для всіх хлопчиків – євреїв віком від 6 до 13 років. Дівчата отримували в основному домашнє виховання й освіту.

Царський уряд вбачав у розвитку освіти євреїв, як чинник формування єврейської самобутності та іудейської самосвідомості. Влада всіляко перешкоджала розвитку освіти євреїв, різними засобами обмежувала поширення іудаїстики, знань із історії єврейського народу, забороняла проводити єврейські святково-обрядові заходи. Антисемітська політика царату

поширювалась і на дітей та юнацтво. В 1886 – 1887 рр. царський уряд надав міністру народної освіти право обмежувати число учнів-євреїв у середніх навчальних закладах. У «смузі осілости» діти-євреї були обмежені 10 відсотками загального складу учнів світських шкіл.

Становище освіти євреїв контролювалося державною політикою царської Росії, спрямованою на асиміляцію і зросійщення національних меншин, зокрема єврейського населення.

У **висновках** зроблено узагальнення та підведено підсумки виконаного дослідження.

1. Аналіз історіографії з теми дослідження засвідчив, що трансформація релігійних осередків на Правобережній Україні в кінці XVIII – початку XX ст., зокрема на Уманщині, як аспект наукового дослідження залишається малодослідженою проблемою. Не існує історичних праць, автори б яких розглядали трансформаційні процеси релігійних осередків православної, греко-католицької та римо-католицької церков. Не знайшли висвітлення і особливості релігійної організації євреїв регіону. Значна частина джерел не була введена до наукового обігу.

2. Встановлено, що в етноконфесійному відношенні Уманщина в досліджувані роки виділялася в Київській губернії етноконфесійним багатоманіттям. В Уманському повіті проживали православні, іудеї, католики, лютерани, розкольники, магометани, караїми та представники інших віросповідань. Саме етноконфесійна різнобарвність породжувала міжконфесійні трансформаційні процеси в регіоні. З інкорпорацією Правобережної України до Російської імперії розпочалося «оправославлення» греко-католиків, що проходило кількома хвилями, спричиненими антиунійною політикою російського царизму: «перша хвиля» - 1793 – 1794 рр. – початок переходу уніатського духовенства та парафій Уманщини до православ'я; «друга хвиля» – 1795 – 1796 рр. – в багатьох селах уніатські священники залишали парафію, а їх місце займало православне духовенство. З'ясовано, що для «навернення» греко-католиків до православ'я царська влада використовувала адміністративний ресурс: уніатському духовенству було заборонено відстоювати свої права на офіційному рівні, священників позбавляли засобів для існування. Частина уніатського духовенства через матеріально-побутові проблеми переходила до православної церкви. Отже, твердження про «безболісність» трансформації греко-католиків у православні не відповідає дійсності й є продуктом напрацювань дореволюційної російської історіографії. Політика царського уряду в релігійному питанні привела до фактичного зникнення з конфесійної карти Уманського повіту греко-католиків уже в першій чверті XIX ст. Утвердження православної церкви в регіоні супроводжувалося русифікацією віруючих, появою та поширенням релігійної літератури російською мовою, засиллям священників, які закінчили російські релігійні навчальні заклади. В 1827 р. за рішенням російського уряду закриваються уніатські монастирі. Виняток складав – Уманський Василянський монастир, який існував до 1834 р. Остаточо уніатська церква на Уманщині припинила свою діяльність у 1840-х роках.

3. З'ясовано, що православний клір Уманського повіту був у достатній мірі забезпечений земельними угіддями, парафіяльне духовенство було досить освіченим і вірцево виконувало свою місію. Підтвердженням тому є високі державні та церковні нагороди священнослужителів, відзнаки єпархіального керівництва та відвідини повіту високопосадовцями Київської єпархії, в ході яких схвалювалася діяльність кращих церковних причтів. Православна церква на відміну від церков інших конфесій всіляко підтримувалася царською владою. Організаційна структура православної церкви в межах Уманського повіту, упродовж XIX – початку XX ст. видозмінювалася. Розпорядження єпархіальної влади виконувало Уманське Духовне Правління. Воно формувало округи і визначало духовних керівників кожного благочинницького округу. Православні осередки Уманщини «підганялися» під єдиний вірець загальноросійської єпархії. Зі всією очевидністю став проявлятися курс церковної влади на зміцнення церкви як складової самодержавної системи й одного з гарантів соціального спокою в імперії. Трансформація супроводжувалася централізацією, уніфікацією та бюрократизацією церковної системи. При цьому ігнорувалися національні особливості релігійно-церковної практики і місцевих традицій; функції церковної ієрархії – місцевих благочинних та єпископів – фактично ототожнювалися з функціями державних чиновників. За зразком державно-чиновницьких установ вводилися нові церковно-адміністративні органи на місцях, зокрема консисторії, благочиння, що відкрито моделювалися із зразків державних «присутственных мест». Саме ці фактори пояснюють причини утворення у 1874 р. Уманського вікаріату.

4. Діяльність православного духовенства особливо помітна в сфері освіти населення. Церковні навчальні заклади давали порівняно міцні знання і сприяли підвищенню освітнього рівня дітей краю, особливо в сільській місцевості, де було дуже мало світських навчальних закладів. З'ясовано, що в системі початкового навчання, разом з тим, мали місце значні недоліки – велика плинність учнів та вчителів, низька присутність школярів на заняттях, слабка навчально-матеріальна база, недостатнє фінансування діяльності шкіл. В цілому ж система початкового навчання зіграла помітну роль у формуванні освіти та духовної культури населення повіту. Значна роль у діяльності православної церкви на Уманщині належала духовній еліті, до якої входили люди талановиті, з високим рівнем освіти й ерудиції. Саме єпископи вирішували, на якому напрямі діяльності зосередити головну увагу духовенства, визначали розвиток церкви. Яскравими особистостями були єпископи Іреней (Орда), Михаїл (Лузін), Агапіт (Вишневський), Димитрій (Вербицький) та інші, які залишили після себе не лише добрі згадки прихожан про службу на благо православної церкви Уманщини.

5. На Правобережжі в 1793 – 1917 рр. відбувалося послаблення католицизму, перетворення церковної організації на специфічне державне відомство. «Приручення» і одержавлення церкви відбувалося шляхом обмеження її господарської діяльності та економічної залежності від

державної адміністрації. Католицька церква досить швидко втратила свої колишні демократичні засади, стала активно працювати на абсолютизм, поступово втрачаючи у регіоні своїх прихожан, які переходили в православ'я. У той же час католицька церква відіграла помітну роль у поширенні освіти, центром якої в м. Умані був Василянський монастир, і в якому навчалися вихідці із дворянських родів півдня Київщини та Поділля. Вихованцями Василянського училища, що діяв при монастирі, в різні роки були представники «української школи» польського письменства: публіцист Северин Гоцинський, драматург Александр Кароль Гроза та його брат – публіцист Сильвестр Венжик Гроза, поет Юзеф – Богдан Залеський, літературний критик Міхал Грабовський. Переважна більшість учнів училища була римо-католицького віросповідання, частина уніатського і православного. Непересічними особистостями ввійшла в українську культуру родина православних священиків Ящуржинських. Василь Григорович Ящуржинський залишив свої записки «*Sintaxis Ornata*», переклад Священної історії латинською мовою, співпрацював з «Київськими губернськими відомостями» та «Київською старовиною», укладав краєзнавчі описи.

6. Правобережна Україна була одним із найбільших центрів духовності та культури євреїв. Саме етнічна, релігійна свідомість, менталітет єврейського народу сприяли його самозбереженню, входженню в українське суспільство в умовах соціально-економічної та міжнаціональної ворожнечі, етнокультурного геноциду єврейства. У повітовому центрі та містечках Уманщини в XIX ст. основну частину населення становили євреї, що пояснюється передусім тим, що йому для проживання була виділена «смуга осілості», в забороні селитися в селах та «деревнях». Трансформаційним переломом у напрямку іудеї → хасиди можна вважати смерть цадика Нахмана та його поховання в Умані. Це створило передумови для перетворення міста на центр хасидизму після 1866 року, коли в місто переїздить рабе Нахман Хазан з Тульчина. У єврейському середовищі відбувалися міжконфесійні трансформації, пов'язані із утвердженням православ'я, у напрямку переходу іудеїв в православні. Цьому сприяла політика царизму, який безцеремонно втручався у духовно-культурну сферу єврейського народу. Царизм насаджував православну віру єврейському народу з тим, щоб підірвати коріння іудейства, розмити старовинні єврейські традиції, внести розкол у громади, поглинути єврейство слов'янським середовищем. Ефективним засобом асиміляції євреїв було вихрещення їх у православ'я та всіляке стимулювання цього соціального явища. Багато євреїв Уманщини, як свідчать фактичні матеріали, бажали прийняти римо-католицьку віру. Однак офіційна російська влада робила усе можливе, аби особи іудейського віросповідання не приймали римо-католицької віри, а переходили до православ'я.

Таким чином, опрацювання та використання джерельної бази та літератури дисертації дозволили вирішити основні завдання дослідження і показати, що упродовж 1793 – 1917 рр., в умовах політики русифікації та державницьких заходів російської влади, відбулися

трансформаційні процеси конфесійних осередків Уманщини. Російська імперська влада ліквідувала структурну організацію уніатської церкви, послабила соціально-економічне та суспільно-політичне становище римо-католиків, іудеїв Уманщини. При цьому російське самодержавство всіляко підтримувало і утверджувало православну церкву, яка стала домінуючою на початку 1917 р. на правах державної.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Конфесійні осередки Уманщини на зламі XIX–XX ст. // Література та культура Полісся. Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 129 – 133.
2. Конфесійне життя Уманського повіту Київської губернії (кінець XVIII – початок XX ст.): новітня українська історіографія // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т.52. Вип.39. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006 – С. 101 – 105.
3. Єврейські общини Уманського повіту в другій половині XIX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 10. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2006. – С. 48 – 54.
4. Документи консисторського архіву про православні церкви Уманщини // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 22. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2006. – С. 186 – 196.
5. Маловідомі сторінки історії уніатської церкви на Уманщині (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Література та культура Полісся. Вип. 38: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – С. 83 – 89.
6. Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793 – 1917 рр.) – Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 10 – 16.
7. Релігійна ситуація на Уманщині в контексті геополітичних змін другої половини XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. статей. – Вип.14. – К., 2005. – С.231 – 235.
8. Конфесійні групи населення Уманського повіту за матеріалами «Памятных книг Киевской губернии» кінця XIX – початку XX ст. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 5. Серія: історія. – Одеса, 2005. – С. 63 – 71.
9. Становище римо-католицької церкви на Уманщині (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико-архітектурної спадщини. Збірник наукових праць. – Умань, 2007. – С. 175 – 182.

10. Священницькі родини Уманщини у фондах Київської духовної консисторії // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Львів, 2007. – Вип. VI. – С. 135 – 137.

11. До питання про релігійне життя Уманщини (кінець XVIII – початок XX ст.) // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «“Білі плями” в історії України в контексті світового розвитку». – Луганськ, 2007. – С. 49 – 50.

АНОТАЦІЯ

Скус О.В. Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793 – 1917 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав-Хмельницький, 2008.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню трансформаційних процесів у конфесійних осередках на Уманщині в умовах перебування Правобережної України в складі Російської імперії. Встановлено етноконфесійну характеристику населення краю. Розкрито і проаналізовано характер релігійного життя регіону в умовах інкорпорації Правобережної України російським царизмом. На основі аналізу нових джерел і попередніх досліджень, зокрема порівняно із радянською історіографією, простежено становище православного, греко-католицького і католицького духовенства. Охарактеризовано особливості релігійної організації євреїв на Уманщині. Доведено, що правові норми, якими регулювалися релігійні відносини на Правобережжі, були спрямовані на посилення впливу і домінування російської православної церкви. Реконструйовано процес релігійних конверсій, які мали місце у досліджуваній період в регіоні. З'ясовано, що значний вплив на соціально-економічне становище конфесійних осередків Уманщини мали суспільні потрясіння XIX ст. та політика російського уряду.

Ключові слова: трансформація, конфесія, церква, костели, синагоги, православні, католики, греко-католики, іудеї, хасидизм.

АННОТАЦИЯ

Скус О.В. Трансформация конфессиональных общин Уманщины (1793 – 1917 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. – ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды», Переяслав-Хмельницкий, 2008.

Диссертация посвящена комплексному исследованию трансформационных процессов в конфессиональных общинах на Уманщине, в условиях пребывания Правобережной Украины в составе Российской империи. В новейшей украинской историографии на основе впервые

введенных в научное обозрение архивных источников и опубликованной литературы проведено комплексное исследование по возникновению и деятельности конфессиональных общин на Уманщине в наименее изучаемый период их развития.

Установлено этноконфессиональную характеристику населения края. Раскрыто и проанализировано характер религиозной жизни региона в условиях инкорпорации Правобережной Украины Российским царизмом.

На основе анализа новых источников и предыдущих исследований, в частности, в сравнении с советской историографией, исследовано состояние православного, греко-католического и католического духовенства. Дана характеристика особенностей религиозной организации евреев на Уманщине. Доведено, что правовые нормы, какими урегулировались религиозные отношения на Правобережье, были сосредоточены на усиление влияния господствующей православной церкви.

Дано опровержение утверждения русской историографии тезиса о «безболезненном» переходе греко-католиков и римо-католиков в православие. Автор доводит, что помимо мер российской администрации евреи развивали религиозную жизнь общины. Раскрыто процесс становления и развития хасидизма, как украинского феномена иудейской религиозной культуры, его место и роль в жизни Уманщины. Исследование конфессиональной жизни на уездном уровне составляет фактологично-методологическую основу для выяснения особенностей религиозных процессов в других уездах и обобщения этих процессов по всей Правобережной Украине.

Правобережная Украина была одним из центров духовности и культуры евреев. Именно этническое и религиозное осведомление, менталитет еврейского народа способствовали его самосбережению. В центре и местечках Уманского уезда в XIX веке основную часть населения составляли евреи. Это объясняется тем, что для проживания им была определена «черта оседлости», в запрещении поселяться в сёлах и «деревнях». Трансформационным переломом в направлении иудей → хасид считают смерть цадика Нахмана и его захоронение в Умани, которое способствовало развитию города на центр хасидизма. С утверждением православия, в еврейской среде возникали трансформационные процессы в направлении иудей → православные. Все это делалось для того, чтобы подорвать корни иудейства, размыть старинные еврейские традиции и внести раскол в общины. Эффективным способом ассимиляции евреев было выхрещение их у православие.

В диссертации предложена реконструкция процессов религиозных конверсий, которые имели место в исследованный период в регионе. Выяснено, что большое влияние на социально-экономическое состояние конфессиональных общин Уманщины имели общественные потрясения XIX века и политика российского правительства. Показано состояние религиозных обществ в условиях политики русификации, что способствовало уничтожению их структур.

В работе рассматривается благотворительная и образовательная деятельность конфессий, показано их особенности, проведено сравнительный анализ соотношения этноконфессиональных общин на Уманщине и меры, которые предпринимало российское самодержавие, чтобы ослабить экономическое и общественное влияние «иноверцев» на православие.

Таким образом, изучена научная литература и архивные материалы диссертации позволили решить основные задания исследования. Напротяжении 1793 – 1917 гг. состоялись трансформационные процессы у конфессиональных общинах Уманщины в условиях политики русификации и государственных мероприятий российской власти. Царская власть способствовала уничтожению структурной организации униатской церкви, ослабила социально-экономическое и общественно-политическое положение римо-католиков, иудеев Уманского региона. При этом российское самодержавие способствовало и поддерживало православную церковь, которая стала доминирующей в начале 1917 года на правах государственной.

Ключевые слова: трансформация, конфессия, церковь, костелы, синагоги, православные, католики, греко-католики, иудеи, хасидизм.

ANNOTATION

Skus O.V. Transformation of Uman Region's confessional centres (1973 – 1917). – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in History. Speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – State Higher Education Establishment «Pereyaslav Khmelnytskyi State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda», 2008.

The dissertation deals with the the complex investigation of transformation processes of Uman Region's confessional centres under conditions of incorporation of the Right Bank Ukraine into the Russian Empire. Ethnoconfessional characteristics of the region's inhabitants are determined. The author has revealed and analyzed the character of religious life of the region under conditions of incorporation of the Right Bank Ukraine into Russian Tsarism. Having analyzed new sorces of information and the previous investigations, in particular, having compared to soviet historiography, the status of Orthodox Church, Greek Catholic and Catholic clergy is considered. Peculiarities of jews' religious organization in Uman Region have been described. It has been proved that legal rules regulating religious relations in the Right Bank Ukraine were directed to intensifying influence and predominance of the Orthodox Church. The process of religious conversions taking place during the determined period in the region has been reconstructed. It has been ascertained that considerable influence upon social economic conditions of cofessional centres of Uman region was made by social upheavals of the 19-th century and Russian Government's politics.

Key words: transformation, confession, religion, church, Roman Catholic churches, synagogues, power, members of Orthodox Church, Roman Catholics, Greek Catholics, Jews, Chassidism.